

socialistické společnosti na všech jejích úsecích; především v oblasti polského venkova a zemědělství. Potvrdila nám to i naše přímá účast na jedné z terénních exkurzí, realizovaná pro účastníky kongresu 16. 8. 1976 na trase Toruň, Chełmsk, Kúsowo, Bydgość, Toruň. Vedle podnětů informačních, společenských a politických byla závažná i odborně. Také tento přínos kongresu probíhal v plné shodě s *vlastním smyslem i významem* marxistické sociologie i s jejím aktivním podílem na rozvojových trendech socialistické společnosti. Účast relativně početné naší delegace na kongresu v Toruni považují za pozitivní, i když vazby mezi jejími členy by měly být příště více integrovány. Podobné akce jsou však výhledově nezbytné. Bylo by účelné připojit k dispozicím o účasti na nich ještě dva tři dny „volné“, mimo rámec vlastního jednání. Dovolilo by to hlubší neformální proniknutí do centrální tematiky jednání, ale i lepší poznání celého prostředí; v daném případě tedy společenské skutečnosti polské.

Mojmír Hájek

Stefan Nowak: *Metodologie sociologických výzkumů*, Praha, Svoboda 1975, 416 s.

Soudobá věda již není jen souhrnem poznatků, ale také souhrnem vědeckých institucí a jejich činností. Vědec se vyznačuje spíše tím, že vědecky pracuje, než tím, že ví. Má-li vědecky pracovat, musí vědět jak. Proto je stále tak živý zájem o metodologii vědy.

Metodologie vědy je široký pojem. Je třeba ji ovládnout v celém jejím rozsahu. V češtině a slovenštině je již slušná řádka knih o metodách a technikách sociologických výzkumů. Byla-li s velkým zájmem přijata nová publikace, znamená to, že přinesla něco nového: zpracovává některé problémy lépe než dřívější literatura, ale především pokrývá oblasti a hlediska dosud netknutá či zanedbaná.

Kniha Stefana Nowaka *Metodologie sociologických výzkumů*¹⁾ nemá u nás obdoby v šíři pojetí metodologie ani v základním přístupu. Není jen přehledem různých metod používaných v sociologických výzkumech, ale skutečně metodologií, komplexní teorií výzkumné práce sociologa. Nový je i přístup k problematice, který vychází z vysoké úrovně logiky v Polsku. Právě v této logické orientaci je největší přínos knihy, přirozeně však i určité omezení. Jako rozbor základů výzkumné práce sociologa z hlediska její logické struktury je vynikající a neobyčejně cenná. Je nutno si však uvědomit, že si neklade za cíl současně řešit i problémy filozofického a gnozeologického aspektu sociologického zkoumání. Marxistická filozofie, poznatky historického materialismu jako obecné teorie marxistické sociologie a jejich funkce jako obecného metodologického přístupu k poznávání sociální reality jsou v Nowakově práci aplikovány, implicitně obsaženy, nejsou však předmětem explicitních úvah. V knize není samostatná kapitola o zákonech dialektiky ani o verifikační funkci praxe, jsou však organickou součástí textu osnovaného z hlediska logických aspektů sociologického poznávacího procesu.

Kniha bude mít ještě druhý díl vědovaný konkrétním metodám sběru a analýzy dat, nástrojům sociologova výzkumu, zvláště standardizovaným.

Autor očekává od svých metodologických analýz, že mohou přispět ke zlepšení některých používaných metod, mohou modifikovat okruhy jejich používání a pomoci vytvořit vazby mezi standardizovanými metodami a jinými způsoby studia společenských jevů. Především však vidí naléhavý úkol předejít situaci, „...v níž bychom měli dvě sociologie – jednu, která správně chápe a může popsat zkoumané jevy v celé jejich složitosti, a druhou, která za cenu zjednodušení je schopna zdůvodnit tvrzení o předmětu svého zkoumání – pak se problém jejich vzájemného vztahu, problém jejich integrace v rámci širě pojatého modelu společenských věd stává jedním z klíčových.“ (Str. 13.) Je to náročný úkol, kniha by však jistě mohla přispět k jeho splnění, najde-li se u nás dost pozorných čtenářů poměrně náročných úvah.

První kapitola „Formule výzkumného problému a obecné předpoklady výběru správných metod“ začíná zajímavou, řekl bych půvabnou, i když diskutabilní úvahou o tom, co je vlastně předmětem metodologie sociologických výzkumů. Vyúsťuje takto: „V této práci budou podrobeny analýze jevy, které jsou předmětem zájmu

¹⁾ Nowak, Stefan: *Metodologia badań socjologicznych*, Warszawa 1970, 485 stran.

sociologů, pojmy tyto jevy označující, problémy formulované ve spojení s těmito jevy, tvrzení a teorie představující odpovědi na tyto problémy nebo metody používané pro rozvíjení taktu vymezené vědy. Je třeba si pamatovat, že se jimi často zabývají badatelé, kteří se nepovažují za sociology.“ (Str. 20.) Autor zde hovoří o vědecké a společensko-praktické genezi sociologických výzkumných problémů, definuje předmět výzkumu a výzkumný problém, pojednává o hypotézách, rozlišuje výzkumy časové a prostorově lokalizovaných předmětů, tj. výzkumy s individuální nebo „historickou“ intencí a výzkumy typologicky definovaných kategorií událostí a předmětů, tj. výzkumy s univerzální intencí. Termín historický zde neznamená minulý, ale jednoznačně lokalizovaný v čase a prostoru. (29n)

Vědeckou metodu chápe Nowak jako „... určitý opakovaný způsob řešení vědeckého problému. Metoda empirických výzkumů je určitý způsob získání nějakého typu informací o skutečnosti, nutných k vyřešení určitého výzkumného problému... prostřednictvím široce chápaného pozorování skutečnosti.“ (38) Metody jsou úzce vázány na problémy, některé mají obecné zaměření, některé jsou úzce specializované. Diferenciace metod podle různé míry obecnosti či specializovanosti je rozhodně vhodnější než u nás často používané dělení na metody, procedury a techniky.

Operacionalizace výzkumu je chápána značně široce. Zahrnuje nejen výběr pozorovatelných ukazatelů proměnných sledovaných výzkumem, ale také výběr výzkumných operací a určení výsledků, které budou považovány za důkazy o existenci vztahů mezi proměnnými (39). Operacionalizace se tedy neomezuje na definování indikátorů pojmů, ale celý způsob empirického zodpovězení hierarchizovaného systému otázek. Logický akcent je plně uplatněn v úvahách o předpokladech výzkumu (42–49).

Druhá kapitola rozvíjí problematiku jasného definování pojmů používaných ve výzkumech. Definice musí být jednoznačné a plodné z hlediska poznání. Pozorování sociálních jevů a procesů může být založeno pouze na registraci vnějších aspektů lidského chování nebo, což bývá častěji, může zachycovat i subjektivní, psychologickou stránku lidských činností a motivů, vidět sociální jevy v kulturním kontextu. Oba přístupy jsou nezbytné. Psychické vlastnosti lidí jsou zakotveny ve vlastnostech jejich seskupení a nepřímo jsou obsaženy i v obsahu pojmů sociální jevy vykládajících a označujících. Sociolog s nimi může pracovat jako se „skrytými proměnnými“, které zachycuje pomocí pozorovatelných ukazatelů a pomocí nichž úsporně vykládá sociální jevy (57). Velkou péči vyžaduje jasná kategorizace vlastností jedinců i seskupení a přesné definování základních pojmů, jako např. skupina, sociální role, norma, kultura. Zásadní význam má úvaha o možnosti redukovat všechny jevy, vlastnosti a události vyskytující se ve společnostech na vlastnosti jejich složek. „Nemá-li význam termínů označujících vlastnosti lidských seskupení jasnou referenci k vlastnostem a vztahům jedinců, pak se zpravidla ukazuje, že význam termínu zůstává mlhavý a nejasný.“ (73) Jak se ještě ukáže dále, Nowakovi je bližší redukce globálních vlastností na vlastnosti elementů než opačný postup hledající oporu pro pochopení vlastností elementů ve vlastnostech globálních. Obě cesty jsou nesporně oprávněné a plodné. Podle našeho názoru by však bylo třeba klást stejný akcent na oba směry procesu poznání a více zdůraznit jejich dialektickou jednotu.

Třetí kapitola pojednává o pojmech a ukazatelích, tedy o pojmech, termínech, názvech individuálních a obecných, univerzálních a historických, typech proměnných, skrytých proměnných, klasifikaci a typologii, o kriteriích užitečnosti a o emocionálně zakotvených termínech. Pozoruhodné jsou úvahy o syndromatických pojmech, které zachycují složité soubory navzájem spjatých vlastností charakterizujících některé sociální jevy, které jsou tak nejen označeny, ale již i popsány na základě výsledků jejich zkoumání (103n).

Typologie je prezentována jako východisko ze situace, v níž se setkává výzkumník s přílišným rozčleněním složité kvalitativní proměnné: „... typ vymezuje nějaký jev, vlastnosti či konfiguraci jevů či vlastnosti sledovaných předmětů, událostí či procesů, jež jsou z určitých hledisek uznány za tak důležité, že zasluhují zvláštní pozornost a je třeba je v naší pojmové aparatuře vyčlenit.“ (112) Je zvláštní, že autor, který klade tak velký důraz na logiku, nezdůraznil vnitřní logickou konzistenci elementů charakterizujících typ, která je předpokladem konstrukce polaritních typů i „ideálních typů“ podle Maxe Webera, o nichž se zmiňuje vedle modálních pojetí typů (113–116).

Čtvrtá kapitola klasifikuje a charakterizuje různé formy tvrzení a vazeb mezi

proměnnými. Vztahová analýza je ve své elementární formě běžnou součástí metodologické literatury a tato kapitola celkem nepřekračuje obvyklý rozsah pojednání o souvislostech proměnných. Důležité je zavedení pojmu maticové zákony pro relace izomorfní shody mezi vzorem chování a jeho reprodukováním v tomto chování. Vzor je předáván způsobem připomínajícím otiskování textu z matrice – odtud termín „maticový zákon“ (160). V oddíle o příčinných vazbách mezi dichotomickými proměnnými se objevují důležité pojmy: nutná a postačující podmínka, doplňující faktor, alternativní podmínka aj., které jsou pro vytřídění metodologického uvažování vysoce užitečné. Varianty vazeb antecedentu a konsekventu jsou východiskem úvah i pro další kapitoly.

V páté kapitole se hovoří o zdůvodňování tvrzení. Východiskem jsou pozorovací soudy badatele, „... tj. názory o tom, že určité události vidí nebo slyší, že se odehrávají v jeho přítomnosti.“ (213) „Pozorovací soudy... jsou výsledkem aktivního podílu rozumové výbavy badatele při vytvoření obrazu zkoumané skutečnosti...“ (215) Badatel např. vybírá jen některé z mnoha možných proměnných, zavádí individuální předpoklady. Čím složitější je pozorování, tím je nutný aktivní podíl badatele větší. Je třeba umět pozorovat, vědět, o jaké základní soudy se opírá pozorování.

Dříve nashromážděné poznatky mají vliv nejen na formulaci problému a výchozí pozorování, ale i na interpretaci výsledků, uplatní se při kontrole reprezentativnosti, verifikaci hypotéz, v roli dodatečných premis zdůvodňujících teze o vazbách mezi proměnnými (271).

Vše, co v této souvislosti Nowak napsal, je nesporně správné. Bylo by však přece jen třeba vedle empirického získávání poznatků převážně induktivní metodou zdůraznit i úlohu obecné sociologické teorie a její heuristické funkce jako obecné sociologické metody a v ještě vyšší rovině zobecnění úlohu marxistické filozofie²⁾. Bez tohoto důrazu na jednotu poznávacích procesů od zvláštního k obecnému a od obecného ke zvláštnímu vzniká nebezpečí empiricismu. Empirické výzkumy jsou neodmyslitelnou součástí marxistické sociologie, jsou však právě jen částí, kterou je nutno stále vidět v souvislosti s celkem. Takové upozornění pro méně vyspělé čtenáře snad mělo být v úvodu překladaatele, který knize chybí.

Těžisko páté kapitoly tvoří výklad různých způsobů zobecňování a ověřování poznatků. Induktivní zdůvodňování historických generalizací i obecných výroků naráží na obtíže. Nowak vykládá indukcionalistický a dedukcionalistický přístup k jejich překonávání a ukazuje jejich komplementárnost. Pro některé sociology bude asi dosti nezvyklé sledovat modely koexistence, následnosti či příčinných vazeb. Je to však velmi užitečné i když připustíme, že sociologický výzkum naráží zpravidla na tak složité vztahy, že uvedená schemata nestačí pojmut jejich bohatství (239).

„Vyložit nějakou událost znamená podat takový soubor tvrzení, z nichž logicky vyplývá výrok určující výskyt vysvětlované události...“ (273 – šestá kapitola). Výklad se skládá z obecných výroků určujících okruh podmínek, v jejichž konsekventu je výskyt vysvětlované události a výroků o výskytu událostí označených antecedentem těchto obecných výroků (nomologicko-deduktivní výklad). Obecné schéma má mnoho specifických variant. Mohou být vloženy jednotlivé prvky události (277), obecný zákon může mít pravděpodobnostní povahu (278), ve výkladovém schématu mohou některé prvky chybět (281) nebo být jen hypotetické (283), dva výklady se mohou doplňovat nebo vylučovat (285). Jako nomologicko-deduktivní je třeba chápat i výklad pomocí motivů (290), maticových zákonů i výklady teleologické, pokud jsou ovšem smysluplné (299).

Podle autora se snad jen genetické výklady vymykají ze schématu nomologicko-deduktivního výkladu a tvoří tak „...rovnocenný komplementární přístup“ pro vysvětlení jevů v celé jejich složitosti. Genetický výklad ukazuje sledováním značně časově odlehých příčin, z čeho jev vznikl. Jsou to zpravidla výklady neúplné, vykládající substanciální spojitosti nebo strukturální podobnosti v nepřerušovaných procesech. Tak lze v lidském chování některé aspekty „...lépe vyložit postižením historie a kultury daného seskupení.“ (298)

„Teorie je ... systémem zákonů, přičemž v ní objasněné vztahy mezi jednotli-

²⁾ V. A. Jadov: *Sociologičeskoje issledovanieje. Metodologija, programma, metody*, Moskva 1972.

vými zákony buď zvyšují užitečnost těchto zákonů pro výklad a předvídání události, nebo dovolují vysvětlovat jedny zákony pomocí jiných a ze souboru přijatých zákonů dedukovat („předvídat“) zákony nové.“ (Šestá kapitola, 306) Systematizace je shromažďování a uspořádávání zákonů do teorie. Předmetová systematizace zahrnuje zákony týkající se týchž jevů, typologická soustřeďuje zákony o řadě typů, faktorová systematizace shrnuje v systém různé příčiny jevu, funkcionální různé účinky jevu (307–334). Při systematizaci je někdy pro výklad jevu účelné vkládat mezi „vstupy“ a „výstupy“ lidského chování určité komplexy hypotetických proměnných vytvářejících strukturálně dynamické systémy. Tyto komplexy poznáváme jako „skryté proměnné“ jen nepřímo podle jejich souvislosti s pozorovanými proměnnými (319). Všechny tyto systematizace jsou nededuktivní. Pokusy o deduktivní, axiomatizované teorie jsou ve společenských vědách vzácné a nepřilíhají úspěšné. Nowak zde výstižně hovoří o nebezpečích „objevujících se tehdy, když při výstavbě teorie chceme dosáhnout cíle překračujícího kvalitu východisek“ (339).

Jednoduchá reduktivní systematizace vykládá odvozený zákon jemu nadřazeným obecnějším zákonem za předpokladu splnění pravidel reduktivního odpovídání (340). Schematicky:

nadřazený zákon	$S \rightarrow B$
pravidlo odpovídání	$S_1 \rightarrow S$
odvozený zákon	$S_1 \rightarrow B$

Pravidlo odpovídání tvrdí na základě empirického zjištění, že jevy označené pojmy odvozeného zákona jsou podtřídou jevů označených pojmy nadřazeného zákona.

Zákony o sociálních „celcích“ je možno někdy redukovat na zákony o jejich složkách. Schema pak má tuto podobu:

zákon o složkách	$a(e) \rightarrow b(e)$
pravidla odpovídání	$R(e) \cdot a(e) = A(C)$
	$R(e) \cdot b(e) = B(C)$
zákon o celku	$A(C) \rightarrow B(C)$

Platí zákon, že má-li složka e vlastnost a , má také vlastnost b . Je-li celek C tvořen elementy e , tj. $C = R(e)$ a mají-li tyto elementy vlastnost a , pak má celek vlastnost A . Podobně vlastnost b u elementů odpovídá vlastnosti B u celku. Závěr: z vlastnosti A plyne u celku vlastnost B (351). Na této redukovatelnosti zákonů o celku na zákony o elementech jsou založeny myšlenky simulace společenských procesů a jejich modelování (353, 365–369). Při sledování většího počtu elementárních zákonů je důležité vědět, je-li jejich působení aditivní (účinky se sečítají, navzájem se neovlivňují) nebo jsou-li ve vztahu interakce (jeden proces mění průběh druhého) (361). K problému redukce se ještě vrátíme.

Poslední, osmá kapitola se zabývá předvídáním událostí, o němž se vlastně jednalo již v pasážích minulé kapitoly o simulaci a modelování. Základem prognóz je nomologicko-deduktivní schéma, totéž schéma, které tvořilo základ výkladu. A stejně jako u výkladu je zde brána v úvahu i psychologická stránka sociálních procesů a kulturní kontext události.

Poslední oddíly této kapitoly se obracejí k širším otázkám postavení sociologických výzkumů v životě společnosti a společenské funkce sociologa. Jsou to stránky psané zkušeným a angažovaným vědcem, který si je vědom zodpovědnosti sociologa a zná složitosti a zálužnosti své práce. Končí krásnou větou: „... hodnotově správně orientovaný sociologický výzkum je mocným nástrojem zlepšení světa.“ (412)

Nowakova kniha má dobrou úroveň. Je to práce vysoké erudovaného sociologa s dlouholetými vědeckými i pedagogickými zkušenostmi. Vznikala jako učební text pro vysokoškolskou výuku metodami sociologie a snad proto je tak jasně členěna a přesně formulována. Jako vysokoškolská učebnice může pokrýt mezeru v souboru dostupných vysokoškolských učebních textů. Je přirozené, že vedle této knihy budou voleny pro výuku i jiné publikace, protože Nowakova kniha neřeší všechny základní otázky marxistické sociologické metodologie. Nepojednává např. o souvislosti metody vědecké práce s filozofií, metodologických důsledcích plynoucích z historického materialismu, neuvádí kritický pohled na nemarxistické sociologické metodologické směry. Nowakova kniha tedy zpracovává vynikajícím způsobem podstatnou část.

problémů, je však třeba vidět parciálnost jejího zorného pole a poněkud i zorného úhlu.

Bude vhodné ukázat konkrétnější smysl těchto poznámek. V úvahách o problémech redukce v sociologii (358) odpovídá Nowak nejdříve kladně na otázku určitelnosti redukčního ekvivalentu zákona na globální úrovni a ukazuje, že se budou s postupem vědecké práce rozšiřovat možnosti praktických výkladů jedněch zákonů pomocí jiných. Na námitky emergentismu, že interakce elementárních zákonů vede ke skutečnosti, že celek nelze vyložit z vlastností elementů, odpovídá, že je nutno brát v úvahu i ty zákony, jejichž modifikátory jsou vlastnosti jiných spolupůsobících prvků, vztít v úvahu i dostatečný soubor premis pro redukční výklad. Redukční výklad je tedy možný a rozsah jeho uplatnění bude růst. To lze přijmout. Všimli jsme si však, že pro velmi složité situace připustil Nowak i jiný výklad než nomologicko-deduktivní, totiž výklad genetický. Stejně tak je nutno nejen připustit, ale přímo programově propracovávat i jiné způsoby tvorby teorie, než které uvádí Nowak. Jinak by velmi složité sociální problémy musely ještě dlouho čekat na vědecké poznání. A navíc: je poměrně málo problémů, které se skutečně dají objasnit pomocí redukce. Neúplnost přístupu zde nechává skulinu pro empiristické tendence.

Překlad se dobře čte. Přece je však třeba uvést některé drobné poznámky. Patrně bylo nutné zmenšit rozsah tištěného textu tím, že byly některé odstavce vytištěny petitem. Polský originál toto rozlišení nemá, bylo provedeno tedy při překládání a někdy se dost nepodařilo vybrat méně důležité odstavce. Čtenáři pak ztěžuje orientaci, jsou-li nové pojmy a důležité myšlenky v odstavcích, které přirozeně považuje za méně důležité (např. 40, 84, 92, 129, 149 atd.).

Některé termíny jsou přejímány z polštiny mechanicky, nerespektují významy běžné v češtině. Tak např. „relacje procentowe“ (polský originál str. 139) by bylo vhodnější přeložit běžným termínem „relativní četnosti“ než „procentové podíly“ (151). Polské „zrelatywizowany“ (orig. 273 aj.) má smysl vztážený, chápaný v relaci s něčím, kdežto mechanický překlad „zrelativizovaný“ (230 aj.) znamená zbavený jistoty. (*Slovník spisovného jazyka českého*, Praha 1971, IV, 849: „zrelativizovat vesmír, pravdu“, tedy učiniti relativním, nikoli dát do relace k něčemu.) Podobně polské „falsyfikowatelny“ (orig. 195) je užito ve smyslu vlastnosti tvrzení, pro které máme k dispozici fakty potřebné pro důkaz jeho nepravdivosti (paralela k verifikovatelný, ověřitelný). České falsifikovatelný (199 aj.) však podle *Slovníku spisovného jazyka českého* (I, 483) znamená padělatelný, falšovatelný, zkreslitelný.

Místy by bylo třeba český text upravit po věcné stránce. Je-li polské slovo „sumować“ (orig. 381) přeloženo jako „násobit“ (316), nepomůže to pochopení nově zaváděného termínu aditivní faktory, které jsou právě definovány výrazem „sumovat“. Podobně záměna slov „nepřekrývají“ místo správného „nekryjí“ (34).

Některé symboly by byly srozumitelnější, kdyby vycházely z českých překladů polských termínů a nebyly přejímány beze změny. Tak např. schopnost zamítnutí (moc odrzucania — orig. 107) je zapsána v českém textu nedešifrovatelným symbolem MO (124). Je přirozené, že se do více než čtyř set stránek vloudily některé tiskové chyby. Pokud znesnadňují pochopení textu, měly by být pro případné druhé vydání opraveny (např. u tabulek 6 a 7 na str. 186). Totéž je možno říci o nepřesnostech překladu (např. str. 243, 278, 309, 347 aj.).

Celkové hodnocení Nowakovy knihy vyznívá rozporně. Jsou v ní oddíly důsledně promyšlené, vysoce erudované, opřené o mnohaleté zkušenosti, dobře didakticky uspořádané. Je třeba však také znovu připomenout parciálnost přístupu, která by nebyla na závalu, kdyby kniha nebudila zdání úplného pokrytí problematiky. V rukou zkušeného marxistického sociologa je tedy kniha vítaným obohacením, pro nejspíše orientovaného čtenáře je nebezpečná svým poněkud jednostranným důrazem na indukci, na soběstačnost metodologických pravidel, ve kterém se skrývá stín empiricismu. V každém případě je to však kniha, kterou stojí za to prostudovat a kriticky se s ní vyrovnat.

Miroslav Gregor